

Kritiske bemærkninger i kirkebogen.

Sognepræst Emil Christianis redegørelse for Bjerregravernes fejde holdning under krigen 1864.

Af Erik Nørr.

Historiske oplysninger i kirkebøgerne

En del af det 17. og 18. århundredes kirkebøger indeholder kulturhistoriske og personalhistoriske redegørelser, som sognepræsten har ment kunne interessere eftertiden. På den måde er en række interessante oplysninger om begivenheder og samfundsforhold bevaret. Efter 1812 skulle præsterne og kirkesangerne benytte en kirkebog med faste rubrikker, og derved indskrænkedes deres muligheder for at indføre personlige bemærkninger¹. Det betød ikke, at præstens personlige præg forsvandt helt; det 19. århundredes kirkebøger indeholder stadig en del supplerende udtalelser om de indførte personer², men kirkebogens skematiske form hindrede, at præsten kunne bringe længere redegørelser om forhold i sognet, som ikke havde forbindelse med en bestemt person.

Præsten havde derimod kaldsbogen (liber daticus) til sådanne oplysninger. Kanc. Cirk. 6. 2. 1844 gav præsten en vejledning i at indrette embedsbogen. Kaldsbogen blev foreslået opdelt i to afdelinger, hvoraf den sidste skulle indeholde en fortegnelse over den aktuelle lovgivning. I første del kunne præsten udover embedets økonomiske forhold redegøre for »historiske Mærkværdigheder, Pastoratet vedkommande«, og hvad der var at meddele af bemærkelsesværdigt ved pastoratets tidligere præster. Det stod præsten frit for, om han ville bringe disse oplysninger, men hvis han gjorde det, måtte det indskrænke sig til fakta, og han måtte afholde sig fra »dadlende Kritik over sine Formænds Forhold«.³

Normalt var det yderst vanskeligt at få oplysninger, der én gang var indført i kirkebogen, slettet igen. Selv om aldeles klare beviser forelå, måtte en sognepræst ikke engang ændre fejl, uden at provsten, bispens og ministeriet havde givet deres tilladelse. Et par sjællandske sager fra 1871 giver en antydning af problemerne. Snedkersvend Peter Cajus Søndberg anmodede sognepræsten i Taarnby om at få sit og sin hustrus fulde og rette navne opført i kirkebogen i forbindelse med deres barns dåbsindførelse. Selv om sognepræsten var overbevist om rigtigheden af Søndbergs ønske, turde han ikke foretage rettelsen, men gjorde dog samtidig opmærksom på, at han tidligere i lignende tilfælde på egen hånd havde foretaget rettelser i kirkebogen⁴. Biskop Martensen og senere også kulturministeriet udtalte, at de ikke havde noget imod rettelsen, men at det måtte tilkendegives præsten, at sådanne rettelser ikke måtte foretages, uden at ministeriet i forvejen havde givet sin tilladelse.⁵

På tilsvarende måde fik sognepræst N. R. Øllgaard i Stigsbjergby kort tid efter tilladelse til at ændre navnet i hovedministerialbogen på en husmand, der i præstens eksemplar af kirkebogen var benævnt Jens Peder Pedersen og i lærerens eksemplar Peder Hansen. Det var læreren, der havde ret. Biskop Martensen og ministeriet forlangte, at præsten i kirkebogens anmærkningsrubrik tilføjede, at rettelsen skete efter ministeriets resolution.⁶

Set på baggrund af disse sager forekommer det nedennævnte indgreb i Ø. Bjerregrav kirkebog drastisk.

Emil Christianis indførsel i kirkebogen 1864.

I det følgende skal der redegøres for, hvorledes en sognepræst på trods af bestemmelserne om kaldsbogen benyttede kirkebogen til en længere historisk redegørelse med det resultat, at hans gejstlige foresatte og kultusministeriet tvang ham til at lade sine udtalelser skære ud af kirkebogen.

I Bjerregrav-Aalum-Taanum Pastorat var den kendte grundtvigianer Emil Christiani sognepræst i en længere periode (1846-71)⁷. Han var landskendt som en ivrig deltager i den teologiske debat, og som »Danmarks mest veltalende præst« var han i stand til at fylde sine kirker og sætte sit åndelige præg på befolkningen. Dette forhindrede imidlertid ikke, at en række beboere klagede til kultusministeriet over præsten, da rygtet i 1871-72 bredte sig om, at præsten i 1864 havde

indført ærekrænkende beskyldninger i ministerialbogen om Bjerregrav-beboernes forhold under den preussiske besættelse.

Christianis bemærkninger om preussernes okkupation af hans sogne i tiden efter Dybbøls fald er bevaret i en afskrift, som hans efterfølger i præsteembedet O.H.B. Boisen indsendte til ministeriet (jfr. senere), og de skal gengives her, da de af flere grunde er interessante.⁸ Foruden at belyse spørgsmålet om kirkebogsføringen giver de indtryk af sognepræst Christianis stærke nationale holdning under krigen, hvilket også bekræftes af nogle erindringer af hans søn, præsten F.H. Christiani.⁹ Desuden fortæller bemærkningerne om Bjerregravbeboernes samarbejdsholdning til besættelsesmagten for at undgå ubehageligheder, en indstilling, præsten i høj grad misbilligede. Flere aspekter i sagen minder om forholdene under den tyske besættelse 1940-45.

Christianis indførsel i kirkebogen var som følger:

»Under det fjendtlige Indfald, som fra Preussernes og det tyske Forbunds Side blev gjort i Aarene 1848 og 49 i Jylland blev disse Sogne forskaanede for fjendtlig Indqvartering, og er i den Anledning intet videre at berette end hvad Historien i Almindelighed beretter om Tydsklands skjændselsfulde Optræden og dets vanærende Indfald. Ikke saa godt gik det derimod disse Sogne i Aaret 1864, da Preusserne i Forening med Østerigerne faldt ind i Jylland og besatte dette Land med en stor Styrke. Hvad der havde bragt dem herind, nemlig Løggen, fulgte dem ogsaa i deres hele Færd. Den 22. Mai 1864 blev et Compagni af Augusta-Garden indqvarteret her, og en Capitain med sin Lieutenant samt 11 mand i Præstegaarden. De opførte sig med den mest utaaelelige Hovmod og, endskjøndt der under den 26. Juni var Vaabenhvile, følte man dog hele Tiden, at man havde med Folk at gjøre, der Intet agtede uden sig selv og foragtede Tro og Love. Efter Gjenoptagelsen af Krigen ommeldte Datum,¹⁰ følte man det endnu mere, at man havde med Fjender at gjøre, som paa enhver Maade kun søgte at berige sig uden at tænke paa Ret og Ære. I mine Forretninger blev det mig nægtet at komme uden ledsaget af en bevæbnet Soldat, ja de nægtede endog Bønderne at føre deres Kreaturer ud på Græs, naar deres Marker laa paa hin Side Forposterne. Deres Manddom viste de mod ubevæbnede Bønder, mod Heste og Faar. Gud se i Naade ned til os, at vi snart maatte blive befriede fra disse Løgnens Børn! Vi trøste os med, at Ordet om, at Gud staar de Hoffærdige imod, skal sent eller tidligt ramme dem.

Bjerregrav 2. Juli 1864

Christiani Sognepræst

Endvidere er at berette, at Preusserne valgte Bjerregrav By til Depot for de Heste, som de havde røvet i Jylland. Enhver Gaard fik et Antal af 30 Heste med dertil Hørende Trækkere, og nu gik det løs paa at stjæle Hø og Halm, ligesom overhovedet Alt, hvad der kunde stjæles, blev stjaalen af dette storpralende, løgnagtige Folk. Beboerne opførte sig under Occupationen paa en temmelig ussel Maade, idet en Feighedens og Frygtagtighedens Aand havde besat dem, og desværre synes Frihedens Aand at have havt den Virkning paa dem, at de havde glemt Fædrelandssindet og det gamle danske Heltemod. Det Haab, at Trængslen skulle bøie Hjerterne til Gud og omvende Folket for dets materielle Bestræbelser, synes at skulle glippe.

Christiani

Reaktionen på præstens udtalelser.

Beboerne var kommet under vejr med Christianis indførsel i kirkebogen under vakancen i præsteembedet; Christiani flyttede i juli 1871 til Nysted. Under indsættelsen af den nye præst O.H.B. Boisen i embedet den 14. januar 1872 henvendte nogle beboere sig til provst T.C. Taasse, Langaas, og bad ham hjælpe dem med at få de lidet flatterende bemærkninger fjernet fra kirkebogen, hvilket provsten lovede.¹¹

Sagen gik nu sin gang. I første omgang blev striden forsøgt afgjort på lokalt plan mellem den nye præst og beboerne, en fremgangsmåde der i høj grad tiltalte biskop O. Laub, der helst ville undgå en større offentlig skandale om sagen.¹² Efter aftale med bispens skrev Boisen til Christiani og fik dennes tilladelse til, at udtalelserne blev fjernet fra kirkebogen.

I svarbrevet til Boisen og i et senere brev til kultusministeriet gav Christiani en skildring af den sindsstemning, der i 1864 havde fået ham til at skrive, som han gjorde.¹³ Han havde ønsket at fortælle eftertiden om den ånd, der under okkupationen havde præget folket. Han havde set, at beboernes holdning i meget ringe grad svarede til, hvad der kunne betegnes som »ædelt og højsindet«, og han havde hørt mange ytringer »af Forsagthed og Mangel paa Fædrelandssind«. I det hele taget havde præst og menighed været uenige om, hvordan man skulle stille sig til fjenden, præsten ville yde den en passende modstand, beboerne indrømme den alt, for ikke at tabe endnu mere.

Ifølge Christiani havde hans redegørelse også haft en funktion i retsopgøret. Det danske folk var efter nederlaget blevet grebet af »en bitter Aand, en Anklagelses Aand«, som gik ud over enkelte ledere¹⁴,

som fik hele skylden for nederlaget. Christiani havde dengang offentligt gjort sig til talsmand for, at det var hele folket, der bar skylden for ulykken. Beboerne i Bjerregrav var ikke mere modløse end andre steder, men ånden i sognet var karakteristisk for stemningen i hele landet.

Christiani kunne nu godt se, at han havde benyttet et forkert sted til sine bemærkninger, de skulle snarere have været ført ind i kaldsbogen end i kirkebogen. Han havde fået ideen, da en tidligere sognepræst (Christian Brandt) havde indført en redegørelse for de spanske troppers indkvartering i Bjerregrav og Aalum sogne og specielt i Bjerregrav Præstegård i 1808. Kun med hensyn til de faktiske oplysninger om indkvarteringen af tropperne var der tale om en parallel beskrivelse af forholdene i 1808 og i 1864. Brandts og Christianis holdning til de fremmede var diamentralt modsat. Brandt skrev nemlig, at spanierne kom som fremmede, men forlod sognet som venner og »ikke uden med særdeles rørte Hierter paa begge Sider«. Brandts slutreplik var i skærende kontrast til Christianis ord om det storpralende og løgnagtige folk: »disse Spanier gav et Exempel, som man maatte ønske at være almindeligt i ethvert Lands Militair«. ¹⁵

Christiani ønskede nu otte år senere, at hans ytringer måtte tilintetgøres, da de var udtryk for en stemning hos ham, som han nu kun kunne misbillige. Han ville ikke værne om »Ufredens Minde«, og han håbede, at det samme ville være tilfældet hos beboerne, der dengang var ham uvenlig stemt, fordi han ikke »kunne gaae med til Meget af det som det danske Folk dengang saae sig nødt til at føie sig i«. ¹⁶

Christianis udtalelser fjernes fra kirkebogen

Efter at have modtaget Christianis brev indkaldte sognepræst Boisen først de mænd, der havde sat sagen i gang og senere et større sognemøde. På det sidste oplæste præsten Christianis brev og foreslog en mindelig løsning på det penible problem. Efter at to-tre beboere havde talt for rettergangsvejen, foreslog sognefogden det kompromis, at Christiani selv henvendte sig til ministeriet og bad om at få bemærkningerne fjernet fra ministerialbogen. Skønt alle tilsluttede sig løsningen, og også Christiani accepterede den, fik sagen et sådant forløb, at skandalen truede. Ti beboere henvendte sig i et andragende direkte til kultusministeriet og anmodede om ikke blot at få de ærekrænkende beskyldninger tilintetgjort, men også om at få en udskrift. ¹⁷ Hidtil havde det virkelige indhold ikke været tilgængeligt for beboerne, da

sognepræst Boisen med bispens billigelse nægtede at lade dem se kirkebogen.

I den følgende tid måtte de to præster (Boisen og Christiani), provsten (Taasse) og biskoppen (Otto Laub) udtale sig til ministeriet om sagen. Provst Taasse mente ikke, at man kunne undgå at give beboerne en udskrift,¹⁸ men heri var biskoppen ikke enig. I en længere betænkning, som Laub lod følge med indsendelsen af Boisens udskrift af de famøse ord i Bjerregrav hovedministerialbog¹⁹, lod han ministeriet vide, at bispens anså Christianis fremgangsmåde for uberettiget, og at det var rimeligt, at beboerne følte sig krænkede. Historiske meddelelser og refleksioner hørte hjemme i kaldsbogen. Samtidig foreslog han en fredelig måde at løse problemet på. De pågældende sider i ministerialbogen skulle udskæres og destrueres i overværelse af den nuværende præst i sognet, provsten og eventuelt et par af beboerne, hvis de ønskede det. Udskæringen ville ikke skade kirkebogen, da Christianis indførsel var foretaget i de hvide blade bagest i protokollen, der normalt var beregnet til visitatspåtegninger og præstens attestering af, at en sammenligning mellem præstens og kirkesangerens protokolføring havde fundet sted. Provsten og bispens mente, at denne placering var skyld i, at ingen af dem havde opdaget Christianis redegørelse, selv om de begge havde kontrolleret kirkebøgerne i forbindelse med visitats.²⁰

Ministeriet tilsluttede sig bispens forslag²¹, og det blev overladt til provsten at fastsætte tidspunktet for indgrebet i kirkebogen. Provst Taasse bestemte, at det skulle foregå den 3. juni 1872, da han alligevel skulle til Bjerregrav for at foretage præstegårds- og kirkesyn²². At Christianis beskrivelse af forholdene i sognet i 1864 virkelig blev fjernet fremgår af kirkebogen; ikke blot kan det tydeligt ses, at sider er skåret ud af protokollen, men som biskop Laub havde foreslået, blev følgende forklaring tilført den modsatte side af ministerialbogen²³:

»I Henhold til Ministeriets Resolution af 12. April d.A. er paa dette Sted i Ministerialbogen 2 Blade – Side 959-962 – udskaarne, hvorefter de udskaarne Blade ere tilintetgjorte. De nævnte Blade indeholdt en Udtalelse af den forrige Sognepræst Christiani angaaende Tydsckernes og Beboernes Forhold under Krigen 1864. Nærværende vare ved Forretningen Gaardmændene af Bjerregrav Herman Andersen og Chr. Jensen«.

På denne måde undgik man, at beboerne fik at se sort på hvidt, hvad Christiani havde skrevet om dem. Men om sagen som sådan har der uden tvivl gået gny både på egnen og i gejstligheden. På landemodet i 1872 blev stiftets gejstlighed orienteret om sagen²⁴.

Bisperne Laub og Monrads udtalelser om Christiani

For Christiani selv betød sagen ikke særlig meget, da han allerede var flyttet fra Bjerregrav, men konflikten mellem præst og menighed i krigsåret 1864, som var den egentlige kerne i sagen, bidrog utvivlsomt til, at Christiani gjorde endnu mere for at blive forflyttet. Han havde allerede flere gange i de tidligere år søgt befordring, og han genoptog ansøgningerne i oktober 1864²⁵, på et tidspunkt hvor han ikke blot havde haft de nævnte bryderier i anledning af preussernes besættelse, men yderligere var blevet uens med sin kapellan, H.J.V. Bertelsen, om betjeningen af sognene²⁶.

Der skulle imidlertid gå 7 år, før Christiani blev befordret til Nysted på Lolland. Biskop Laubs udtalelser i forbindelse med en række forgæves ansøgninger i denne periode giver indtryk af, at Christiani mere og mere kørte træt i sit gamle embede. Biskoppens påtegninger giver desuden et indtryk af Christianis personlighed: han var parat til at kæmpe for, hvad han anså for ret, selv om det gav uvenner, hvilket den ovenfor refererede sag også giver et tydeligt vidnesbyrd om.

Skønt Laub teologisk var uenig med Christianis grundtvigianske standpunkter, havde han meget til overs for ham. Især fremhævede han hans særegne begavelse som prædikant; han var uovertruffen, når det drejede sig om at »vække og samle til Guds Huus«²⁷. Det raske og hensynsløse i hans fremtræden ophævedes af en nidkærhed for den gode sag. Med hensyn til de grundtvigske anskuelser, som Christiani forfægtede på en markant måde i den offentlige debat²⁸, havde det i hvert fald den fordel ifølge Laub, at han uforbeholdent vedkendte sig dem, og at han var en mand af selvstændig overbevisning, »ingen Slave af Andres Meninger«. Laub beroligede den ansættende minister med, at det brusende og snarrådige i Christianis polemiske skrifter ikke var til stede i hans måde at varetage embedet på, hans forkyndelse var vækkende og i høj grad rolig og besindig. Desuden fremhævedes det som et positivt træk, at Christiani i flere konkrete tilfælde søgte biskoppens vejledning og fulgte hans råd²⁹.

I 1868 støttede biskoppen Christianis ansøgning om embedet i Høje Tåstrup, bl.a. fordi han var blevet overbevist om, at den største del af

menigheden stod fremmed over for ham, og at begge parter trængte til en forandring³⁰. I 1870 erklærede bispem sig i forbindelse med embedsbesættelsen i Ledøje-Smørum enig med Christianis egen fornemmelse, at en forflyttelse endog ville være gavnlig for de beboere, han havde mest kontakt med, da hans forkyndelse havde tabt sin fornyende kraft på dem.³¹

Det er karakteristisk, at Christiani kun søgte byembeder og embeder i nærheden af København. Forholdene på landet var blevet ham for snævre, og skal man tro Lolland-Falsters biskop D.G. Monrad, som i flere tilfælde anbefalede ham til embeder i hovedstadsområdet, egnede han sig heller ikke til købstadens »smaa ofte smaalige Forhold«, hvor »der udfordres stor Forsigtighed med Hensyn til hvert Ord, der udtales«³².

Til slut skal gives en karakteristik af Christiani givet af en af de ledere, som den offentlige opinion i 1864 pålagde en væsentlig part af skylden for nederlaget, men som Christiani bl.a. ved sin redegørelse i kirkebogen frikendte. Biskop Monrads udsagn om, at Christianis me-

ninger både skabte venner og modstandere, passede både med hensyn til den preussiske besættelse i 1864 og med hensyn til de ansættende myndigheder³³. Trods mange forsøg på at få et embede i nærheden af København måtte Christiani blive i Nysted indtil sin afsked i 1886. Christiani døde i 1901 og blev begravet i Bjerregrav.

Biskop Monrads udtalelse om Christiani var som følger:

»Ansøgeren er en sjelden begavet Mand, har stort Herredømme over Sproget og en mærkelig Tankefylde. Er han end ikke noget Geni, saa er der dog noget vist genialt udbredt over hele hans Væsen. Hermed forener han stor Nidkjærhed og en utrættelig Virksomhed. Han er en udpræget Grundtvigianer. Udenfor det apostolske Symbolium bevæger hans theologiske Tankegang sig med stor, efter Skjøn med for stor Frihed. I Embedets prosaiske Forretninger kunde man maaske i enkelte Henseender ønske større Grundighed. Han er ikke altid taktfast, er noget tilbøielig til Paradoxer, og lader det undertiden skorte paa Hensynsfuldhed i sine Meninger. Hvor han kommer vil han altid have mange Venner, men ogsaa mange Modstandere. I politisk Henseende misbilliger han det forenede Venstres Virksomhed. Efter omhyggelig at have overveiet »for« og »imod« kan jeg dog ikke komme til andet Resultat end at Frederiksberg-Hvidovre vil være vel tjent med at faae ham til Præst«³⁴.

1. Reskr. 1.12.1812 (Fogtmans Reskriptsamling 1812 s. 338-39).

2. Se således eksemplerne hos Paul G. Ørberg: Nærlæsning af nyere kirkebøger. En kulturhistorisk og metodisk undersøgelse af kirkebøgerne efter 1812 (Personalhist. Tidsskrift 100, 1980 s. 7-22). I en del tilfælde indførte præsten bemærkninger om ufordelagtige skudsmål i kirkebogens anmærkningsrubrik (se Erik Nørr: Præst og administrator. Sognepræstens funktioner i lokalforvaltningen på landet fra 1800 til 1841. Kbh. 1981 s. 356).

3. Kanc. Cirk. 6.2.1844 til samtlige bisper (Fogtmans Reskriptsamling 1844 s. 26-30).

4. Sognepræst (sp.) Theilade 2.10.1871 til provst Boisen (RA. Kultusmin. 1. Kontor. Journalsag Y827/1871).

5. Martensen 16.10.1871 til Min.; Min. 7.11.1871 (1. Kontor. Brevbog 2577/1871). Justitsministeriet var også blevet hørt i sagen.

6. Kultusmin. 1. Kontor. Journalsag Y1060/1871, Brevbog 2689/1871; jfr. også Journalsag F626/1880.

7. Om Christiani se P.G. Lindhardt i Dansk Biografisk Leksikon. 3. udg. Bd. III s. 349, P Nedergaard: Dansk Præste- og Sognehistorie Bd. VI s. 137f. og Bd IV s. 161f. og F.H. Christiani: Minder fra Præsten C.E.A. Christianis og Hustrus Hjem (Minder fra gamle Grundtvig'ske Hjem. Bd. VII. 1927 s. 139-51).

8. Afskriften findes i Kultusmin. 1. Kontor. Journalsag Z162/1872.

9. Anførte værk s. 145.

10. Den 25. juni brød London-Konferencen sammen, og krigen begyndte igen. Christianis indførsel skete, medens det militært så meget sort ud for danskerne, Als var faldet 3 dage tidligere.
11. Provst Taasse 27.2.1872 til biskop Laub (Journalsag Z162/1872).
12. Biskop Laub 19.2.1872 til Boisen (LA. Viborg. Bjerregrav-Aalum-Taanum Præstearkiv. Embedsbreve 1866-1875) og Boisen 22.2.1872 til Laub (LA. Viborg Bispearkiv. Journalsag 73/1872). Begge skrivelser sendtes konfidentielt uden om kommandovejen over provsten.
13. Christiani 27.1.1872 til Boisen (Bjerregrav-Aalum-Taanum Præstearkiv. Embedsbreve 1866-75); Christiani 19.3.1872 til Min. (Kultusmin. 1. Kontor. Journalsag Z162/1872).
14. Det gjaldt både de militære som de Meza og de politiske som D. G. Monrad; jfr. de Mezas og Monrads forsvarsskrifter: »Mit sidste og uigenkaldelige Votum med Hensyn til Krigsførelsen og dennes Forhold til Statsførelsen« i K. C. Rockstroh: General de Mezas Krigs-Dagbøger fra Aarene 1849-1851. Kbh. 1928 s. 251-61; D. G. Monrads Deltagelse i Begivenhederne 1864. En efterladt Redegørelse. Udg. Aage Friis. Kbh. 1914.
15. Christian Brandts redegørelse 18.7.1808 bagi Bjerregrav kirkebog 1777-1813 (LA. Viborg).
16. Christiani 27.1.1872 til Boisen.
17. Beboernes skr. dateret 29.1.1872 findes i Journalsag Z162/1872.
18. Taasse 20.2.1872 til Boisen (Bjerregrav Pastorat. Embedsbreve 1866-75); Taasse 27.2.1872 til Laub (Z162/1872).
19. Laub 1.3.1872 til Min. (Z162/1872).
20. Provsten havde endog i forbindelse med præsteskiftet haft kirkebøgerne til gennemsyn og havde påtalt, at de ikke var pagineret. (LA. Viborg. Middelsom-Sønderlyng Herreders Provsti. Journalsag 49/48 1872).
21. Min. 12.4.1872 til Laub (1. Kontor. Brevbog 1004/1872).
22. Taasse 18.4.1872 til sp. Boisen (Bjerregrav Pastorat. Embedsbreve 1866-75); Taasse 21.5.1872 til Boisen (Provstens Journal 267/1872).
23. Hovedministerialbog for Bjerregrav Sogn 1860-1891 s. 963. Jeg takker sognepræst N. Thyge Jensen for udskrift af kirkebogen.
24. Se påskrift på Min. skr. 12.4.1872 til Laub »Fremlagt ved Landemodet i 1872. J. Swane« (Viborg Bispearkiv. Journalsag 158/1872).
25. Christianis ansøgninger findes i Kultusmin. 1. Kontor. Ansøgninger om gejstlige embeder. 1853-1915.
26. Jfr. herom f.eks. Bertelsens udtalelse i brev 16.10.1864 til stiftsprovst Swane (hvis bispem og stiftsprovsten havde anet, »hvor pinligt det er at have pastor Christiani til herre, overgave de ikke mig og min virksomhed til hans vilkårlighed«). Viborg Bispearkiv. Journalsag 387/1864.
27. Laub henviste bl.a. til den udgivne samling af taler og prædikener (Christiani: Et Vidnesbyrd fra Herrens Huus. Taler. Randers 1861).
28. Christiani deltog i en lang række af tidens teologiske debatter. Her skal kun anføres et par af hans stridsskrifter: Christiani: Grundtvigianismen et Foredrag. Kbh. 1862 og Professor H.N. Clausen og det levende Ord. Bidrag til Vurdering af Skriftteologiens Forhold til Daabspagten og Papismen. Kbh. 1863.

29. Se f.eks. biskop Laubs udtalelser 22.1.1861 (påskrift på Christianis ansøgning om præsteembedet i Sorø), 14.11.1861 (ansøgning om Horsens), okt. 1864 (om Brønshøj-Rødovre) og 17.11.1866 (2. præsteembedet Roskilde Domsogn).
30. Laubs udtalelse 25.9.1868.
31. Laubs udtalelse 17.5.1870.
32. Monrads udtalelse 16.3.1880 (påskrift på Christianis ansøgning om Helliggejst) og 19.9.1883 (om Lyngby sogneembede).
33. Kultusminister Fischer ansatte helst ikke grundtvigianere (se Bjørn Kornerup: Bispebreve til Kultusminister J.C.H. Fischer. KH Saml. VI Rk. Bd. II og III).
34. Monrads udtalelse 3.6.1876. Om Christianis forhold til biskop Monrad jfr. F.H. Christiani i Minder fra gamle Grundtvig'ske Hjem VII s. 149-50.